

maar aangezien Los Lenders bekritiseert vanwege een gebrek aan context vind ik haar eigen definitie van contextualisering nogal mager.

Een ander bezwaar hangt samen met de vraag hoe vernieuwend het boek van Los daadwerkelijk is. Over pedagogiek en cultuurkritiek konden we ook al bij Sturkenboom (1998) en Kloek en Mijnhardt (2001) lezen. Deze werken worden weliswaar in voetnoten genoemd, maar Los gaat niet met hen in debat. Waarom is vooral het oudere werk van Lenders uit 1988 ijkpunt van kritiek?

Waardevol aan het boek van Los is vooral de zorgvuldige (hoewel soms ook wat langdradige) reconstructie van de receptie en bewerking van pedagogische ideeën in de Nederlandse context. De behandeling van de pedagogische geschriften van De Crousaz boort een bron aan die vrij onbekend was. Ook heeft Los nieuwe inzichten over de ontvangst van Rousseaus *Émile* in Nederland. Zij laat overtuigend zien dat Nederlandse critici dit traktaat lezen als praktisch opvoedkundig handboek en het op basis daarvan verwierpen, terwijl Rousseau het veeleer als een filosofisch verhaal had bedoeld. Juist deze interactie tussen Nederlandse critici en de beschrijving van de receptie van buitenlandse pedagogogen maakt deze dissertatie het lezen waard.

Willemijn Ruberg

Universiteit van Limerick

Arie van der Zwan, *Hij overwon iedereen op een vrouw na. F.H. Fentener van Vlissingen 1882-1962* (Amsterdam: Balans, 2006) 402 pp. ISBN 9789050188029

In 1962 verscheen bij uitgeverij Pegasus een tweedelige studie onder de titel *Grote macht in klein land. Een beeld van het monopoliekapitaal en zijn invloed in Nederland*. De redactie werd gevoerd door F. Baruch, toen nog hoofdredacteur van het *Dagblad De Waarheid*. In die studie werd een boekje open gedaan over de handel en wandel van F.H. Fentener van Vlissingen, die bijna een halve eeuw de SHV leidde en betrokken was bij de oprichting van de Algemene Kunstzijde Unie (AKU), de Hoogovens, beleggingsmaatschappij Unitas en andere nog steeds bloeiende bedrijven. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog had Van Vlissingen zoveel functies dat Baruch een hele pagina nodig had om deze op te sommen. Van Vlissingen werd door hem afgeschilderd als een man die over de ruggen van zijn arbeiders en met actieve steun van de Nederlandse overheid zich opgewerkt had tot één van de rijkste mannen van Nederland. Hij werkte daarbij nauw samen met Duitse industriëlen en bankiers die in 1933 Hitler aan de macht brachten. Van Vlissingen beijverde zich volgens Baruch als lid van de Raad van Toezicht der Nederlandse Pan-Europa Vereniging 'voor de nazi-propaganda'. In 1937 verleende Hitler aan Fentener van Vlissingen de Orde van Verdienste. In *Het Parool* werd de studie van Baruch door Jan Pen besproken onder de titel 'Leugens en Laster over het kapitalisme'.

De recente biografie van Arie van der Zwan over Fentener van Vlissingen laat zien dat veel van wat Baruch over Van Vlissingen te berde bracht, juist blijkt te zijn. Van Vlissingen was een zakenman zonder scrupules die maar één doel had: zoveel mogelijk geld verdienen. Hij heeft daar alles en iedereen aan ondergeschikt gemaakt, meent ook Van der Zwan. Dat begon al in de Eerste Wereldoorlog, toen Van Vlissingen met zijn Steenkolen Handelsvereniging (SHV) grote oorlogswinsten boekte en ook betrokken was bij het nationale Kolenbureau, een door de overheid ingesteld orgaan dat de kolendistributie moest organiseren en waarvan het secretariaat bij de SHV berustte.

Minister F.E. Posthuma van Landbouw, Nijverheid en Handel die het Kolenbureau in het leven geroepen had, werd in spotprenten afgebeeld als ‘lakei van het kolenkapitaal’ (p. 59). Met behulp van de regering, zo stelt Van der Zwan, wist Van Vlissingen in het interbellum de dominante marktpositie van de SHV op het terrein van de kolendistributie te handhaven, ook al ging dat ten koste van de Staatsmijnen, die door Van Vlissingen het minst winstgevend marktsegment toegespeeld kregen. Dat de overheid zich zo gemakkelijk voor het karretje van de SHV liet spannen had te maken met het indertijd nog geldende gebruik om bij onderhandelingen met buitenlandse mogendheden de *captains of industry* als onderhandelaars voor Nederland in te zetten. Ook Ernst Heldring van de Nederlandsche Handel-Maatschappij was veelvuldig voor Nederland op pad. Aan die situatie wilde de katholieke minister T.J. Verschuur in 1931 een eind maken door de handelsbetrekkingen van BZ naar Economische Zaken over te hevelen en deze onder te brengen bij een aparte directie, waar de jonge dr H.M. Hirschfeld de leiding van kreeg. Hirschfeld, schrijft Van der Zwan, ‘zette de vroegere coryfeeën zoals Van Vlissingen en Posthuma goeddeels buiten spel’ (p. 150).

Toch leidde dat volgens Van der Zwan niet tot de gewenste onafhankelijkheid van het handelsbeleid van de Nederlandse regering, dat eenzijdig op Duitsland gericht bleef. De oorzaak daarvan wordt door hem in dit boek gelegd bij de sterke positie, de handigheid en de overtuigingskracht van Van Vlissingen die er steeds weer in slaagde zijn eigen belang als het landsbelang te verkopen. Dat is des te opvallender, omdat de SHV in feite in toenemende mate ondergeschikt raakte aan het Westfaalse kolensyndicaat waar zij deel van uitmaakte (p. 151). Maar zijn succes moet ook verklaard worden door het feit dat Hirschfeld zich ontpopte als een medestander (p. 155). Van der Zwan verklaart dat laatste uit de joodse afkomst van Hirschfeld, of liever uit het feit dat Van Vlissingen en Posthuma in 1933 er bij Verschuur op aandrongen Hirschfeld, wegens zijn joodse afkomst, als delegatieleider in Berlijn terug te trekken. ‘Zij kregen weliswaar nul op het rekest maar het is de vraag of zij er niet veeleer op uit waren de nieuwe man door deze interventie zo onder druk te zetten dat hij sterker geneigd zou zijn met hun belangen rekening te houden’ (p. 50). Dat is wel een heel malicieuze interpretatie van de op zichzelf al beschamende *démarche* van Van Vlissingen, ook – zo niet met name – voor Hirschfeld, die er immers van beschuldigd wordt voor die intimidatie gezwicht te zijn.

Theoretisch gezien berust Van der Zwans voorstelling van zaken op twee aannames die ook ten grondslag liggen aan zijn Hirschfeldbiografie (*In de ban van de macht*, 2004). De eerste is dat de Nederlandse regering gedurende het interbellum niet het Nederlandse belang verdedigd heeft. De tweede is dat degenen die, zoals Fentener van Vlissingen, hun eigen bedrijfsbelangen verdedigden, wisten dat het verdedigen van die bedrijfsbelangen op gespannen voet stond met het landsbelang.

Nu heeft Van der Zwan het volste recht om – met de wijsheid achteraf – te beweren dat een ander handels- en industriebeleid beter voor Nederland geweest was. Maar hij moet dan wel aangeven *welk* beleid dan gevoerd had moeten worden en *ook* of een dergelijk beleid onder die destijds gegeven omstandigheden als realistisch aangemerkt kan worden. Wat betreft de tweede aanname, deze wordt ook in deze biografie niet overtuigend aangetoond, al wordt geponeerd dat ‘in tijden waarin de belangen van Nederland en Duitsland op gespannen voet kwamen te staan (...) de SHV de Duitse belangen volgde’ (p. 372).

De biografie van Van der Zwan leest als een requisitoir. Pas op het eind komt de auteur met een aantal genuanceerdere bespiegelingen die uiteindelijk tot de conclusie leiden dat Frits van Vlissingen ‘zonder meer een indrukwekkende figuur’ was en een ‘wegbereider van het moderne bedrijfsleven in Nederland’ (p. 387). Maar die posi-

tievare beoordeling is dan voor de lezer nauwelijks nog geloofwaardig. Dat geldt ook voor de apaiserende rol die de auteur Frits Fentener van Vlissingen toedicht in de ruzie tussen de families Van Beuningen en Fentener van Vlissingen. Maar het is bovenal jammer dat die familieruzie, met als inzet de controle over Unitas, zo weinig uitgewerkt wordt. Lag daar niet een dramatische ontknoping van een biografie over de man die niet alleen via zijn zuster Lotty en zijn vrouw met de familie van Beuningen verzwagerd was, maar die daarenboven ook nog een buitenechtelijke verhouding had met Hilda van Beuningen? En toch, het boek bevat een groot aantal boeiende beschrijvingen van de concernstrategie die de SHV onder leiding van Van Vlissingen ontwikkelde om in zeer wisselende omstandigheden een maximaal rendement te behalen.

Meindert Fennema

Universiteit van Amsterdam

Cor Smit, *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden*. Leidse Historische Reeks nr. 18 (Leiden: Primavera pers, 2006) 279 p. ISBN 97859970380

Met het boek *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden* bevestigt Cor Smit zijn reputatie van productieve Leidse stadshistoricus. Sinds 1990 publiceerde hij als (mede-)auteur niet minder dan acht studies in boekvorm waarin hij diverse aspecten van de socio-economische geschiedenis van Leiden belicht. De publicatie *Strijd om kwaliteit* is opgenomen in de Leidse Historische Reeks en staat onder de redactie van de Vereniging Oud Leiden. Eerder publiceerde de auteur in deze reeks al *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (2001, nr. 14).

Voor de inhoudelijke uitwerking van *Strijd om kwaliteit* kreeg de auteur van zijn opdrachtgever, de woningbouwvereniging 'De Sleutels van Zijl en Vliet', een duidelijk geformuleerd eisenpakket: 'Het idee was dat het niet alleen een geschiedenis van de voorgangers van De Sleutels van Zijl en Vliet werd, maar een geschiedenis van de volkshuisvesting en de woningmarkt in het algemeen – en dan niet beperkt tot Leiden, maar in samenhang met de regio. Bovendien moesten de mensen die als bestuurders, bewoners of op andere wijze de corporaties vorm hebben gegeven, een belangrijke plaats in het verhaal krijgen. En tenslotte mocht het boek geen boek voor specialisten worden, maar toegankelijk en boeiend voor een breed publiek' (p. 1). Het resultaat is een verhaal met een heldere structuur en geschreven met een vlote pen. Ook de iconografie werd met zorg gekozen en toont een prachtige staalkaart van de invloed van de bouwpraktijk van woningbouwverenigingen (corporatie, woningbouwcorporatie) op de Leidse gebouwde omgeving.

Centraal in *Strijd om kwaliteit* staat het sociale woningvraagstuk in de Leidse regio vanaf het midden van de negentiende eeuw tot heden. Welke inspanningen werden er geleverd om te komen tot voldoende woningen? Hoe konden deze woningen betaalbaar blijven voor de lagere sociale klassen en bovendien ook garant staan voor een aanvaardbare woonkwaliteit? Met andere woorden: hoe werd er in de Leidse context vorm gegeven aan de groeiende vraag naar 'woningen die opgetrokken zijn met materialen van zodanige kwaliteit dat ze door de bewoners zonder excessieve kosten kunnen onderhouden worden, die voldoende ruimte bevatten voor alle gezinsleden (...) en waarvan de huurprijs binnen de financiële mogelijkheden van de meerderheid der wer-